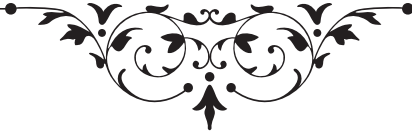

TEVHİDİ DÜŞÜNCE IŞIĞINDA İLİM DALLARININ YENİDEN İNŞASI ŞURASI

Derleyenler (Editörler):
Prf. Dr. Mustafa Alisharlı - Doç.Dr. Osman Şimşek

İLMİ VE METODOLOJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ (İLMAR)

Yayınlar Dizisi :4

ISBN:

Aralık 2018

Basım Yeri: Semih Ofset

KUR'ÂN'A GÖRE TEVHÎDÎ DÜŞÜNCENİN ÜÇ DENGE UNSURU: MÎZÂN, FURKÂN VE HİKMET

Dr. Murat KAYA¹

ÖZET

Allah Teâlâ kullarını yaratmış ve onlar için en doğru düşünce sistemini ve hayat biçimini vahiy yoluyla bildirmiştir. Hayat şeklinin müstakîm olabilmesi, düşünce sisteminin doğru ve hakikate mutabık olmasına bağlıdır. İnsan gerçeğine en uygun düşünce sistemi ise, onu yaratan Allah'ın öğrettiği Tevhidî Düşünce Sistemi'dir. Allah Teâlâ bu düşünce sisteminin insan hayatında dosdoğru uygulanabilmesi, sağa-sola ve ileri-geri kaymaması için insana bir takım denge unsurları ve ölçüler lütfetmiştir. Tabii ki bu ölçüler, fitratını bozmamış, takva sahibi salih kulların kalbine yerleştirilmektedir. Bunlar *Mîzân*, *Furkân* ve *Hikmet*'tir. İnsanlar bu ölçüleri kullanarak Tevhidî Düşünce'yi en canlı şekilde yaşayabilir, bozulma ve inhirafardan koruyabilir ve en önemlisi de ilmini ve amelini tevhidî düşünce ekseninde geliştirirler.

Mîzân, *Furkân* ve *Hikmet*'in ortak noktası insanda bir kabiliyet ve mihenk hâline gelerek onun fikrine, sözüne ve fiiline yön vermeleri, en doğruya isabet etmesini sağlamalarıdır. Bu ölçülere öncelikle peygamberler sahip olur, daha sonra da derece derece takvâ sahibi kullar elde ederler. Biz ise bu şûrâda, bahsettiğimiz bu üç ölçünün peygamberler dışındaki salih insanlarda tezahür eden boyutu üzerinde durmaya çalışacağız. İlgili nasları, tefsir ve şerhleriyle birlikte inceleyerek bir sonuca varmaya gayret edeceğiz. Bu ölçüleri elde eden bir insan, devamlı önünü aydınlatacak ve her ihtiyaç duyduğunda rahatlıkla kullanabileceği bir nûr elde etmiş olur. Böyle olunca da o insanın düşünce sistemi tevhidî özelliğinden hiçbir zaman şaşmaz, ilmi nâfi, amelleri her daim salih olur. Dolayısıyla bu kavramlar üzerinde ısrarla durmalı ve insanları bu ölçüleri kazanmaya teşvik etmelidir.

Anahtar kelimeler: Kur'ân, Tevhidî Düşünce, mîzân, furkân, hikmet.

¹ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi (İZÜ)

GİRİŞ

Allah Teâlâ kullarını itikâdî, fikrî ve amelî olarak en doğru yola ulaştırmak için aralarından peygamberler seçip göndermiş ve onlara vahiyler indirmiştir. İlâhî yardım, bu büyük kılavuzlukla kalmamış, bir de insanların kalbine bir takım hakka isabet ettiren ayırıcı kuvvetler lütfedilmiştir. Bunlar Kur'ân'da *mîzân*, *furkân* ve *hikmet* diye isimlendirilir. Bu ölçüler öncelikle peygamberlere verilmiştir ki meselenin bu boyutunu daha önceki bir çalışmamızda ele almıştık. Bu çalışmamızda ise peygamberler dışında insanlara verilen *mîzân*, *furkân* ve *hikmeti* incelemeye gayret edeceğiz.

1. MİZÂN

1.1. Lügatte ve İstilahta Mîzân

Mîzân kelimesi وزن *kökünden türemiş bir isimdir. Bu kelime kökü, adâleti gözetme, dengede tutma ve istikamete delâlet eder. Gündüz tam yarıya geldiğinde قَامَ مِيزَانُ النَّهَارِ denir. Bir şey diğerine denk olduğunda ve aynı hizada bulduklarında وَهَذَا يُوزَنُ ذَلِكَ denir. Mutedil, ortada ve dengeli olan görüşe وَزِينُ الرَّأْيِ denir. Görüşleri isabetli ve akli kuvvetli olan kimse için هُوَ رَاجِحُ الْوِزْنِ denir.²*

Mîzân ağırlık ve hafifliği tartma işlemidir.³ Aynı zamanda bir şeyin benzeri bir eşyaya denk olan ağırlığıdır, tıpkı dirhemlerin ağırlıkları gibi. زَنَّةٌ de bir şeyin ağırlığı ve dengi demektir. *Vezn*'in değer, kıymet biçmek, tahmin etmek, bir şeyin bir tarafı gibi manaları da vardır. Şiir kalıplarına da *vezn* denir. وَارَازٌ bir şeyin başka bir şeye denk olmasını ifade eder. Türkçede kullandığımız *muvâzene* kelimesi bu kalıbın mastarıdır. Hَذَا الْقَوْلُ أَوْزَنُ مِنْ هَذَا denildiğinde “bu görüş diğerinden daha kuvvetli ve daha sağlam” manasına gelir. Kişi bir konuda emin ve kararlı olursa وَقَدْ وَزَنَ وَرَازَةً denir. فُلَانٌ أَوْزَنُ بَنِي فُلَانٍ ifadesi ise, “falan, filan kabilenin en şerefliisidir” demektir. Kendisiyle eşyanın tartıldığı âlete مِيزَانٌ denir. Çoğulu مَوَازِينٌ gelir. Tek bir tartı âletine, üzerinde tartılan ağırlıklar sebebiyle çoğul kalıbıyla *mevâzîn* denilebilir. *Mîzân*'ın adalet, miktar ve bir şeyin ortası manaları da vardır.⁴

Müfessirler Kur'ân-ı Kerîm'de geçen *mîzân* kelimesine şu manaları vermişlerdir:

- Kâinattaki denge (el-Hicr 15/19, 21; er-Rahman 55/7, 8, 9)
- Tartı âleti (el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/85; Hûd 11/84-85; eş-Şu'ara 26/181-183; eş-Şûrâ 42/17; er-Rahman 55/9; el-Mutaffifin 83/3)

2 Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedâni (ö. 395/1004), *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 6: 107.

3 Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîd*, thk. Muhammed Nuaym el-Araksûsî (Beirut: Risale, 1426/2005), 1238.

4 Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn b. Manzûr el-Ensâri el-İfrîkî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab* (Beirut: Dâru Sâdır, 1414), 13: 446-448.

- Âhiretteki hesabın kusursuz bir adâletle yerine getirilmesi, amellerin tartıldığı terazi (el-A'raf 7/8-9; el-Kehf 18/105; el-Enbiyâ 21/47; el-Mü'minûn 23/102-103; el-Kâri'a 101/6-9)
- Adâlet⁵, ölçü ve tartıda âdil davranmak (el-En'âm 6/152; el-A'raf 7/85; Hûd 11/84-85; eş-Şu'ara 26/181-183; el-Mutaffifîn 83/3)
- Kur'an (er-Rahman 55/7⁶)
- İnsanlara indirilen hükümler ve şeriatler (er-Rahman 55/7-8⁷)
- Akıl (er-Rahman 55/7-8⁸)
- Ağızdan çıkan sözün hak olması (er-Rahman 55/9⁹)
- İnsanın yapmak istediği bütün fiillerde ve sözlerde itidale riayet etmesi (er-Rahman 55/7-9)¹⁰
- Peygamberlere kitabın yanında verilen bir özellik, kâbiliyet ve ölçü (eş-Şûrâ 42/17; el-Hadîd 57/25)
- Takvâ sâhibi sâlih kullara ihsan edilen, her işi dengeli ve ölçülü yapma kâbiliyeti¹¹.

Biz burada daha çok bu son mana etrafında döneceğiz.

- 5 eş-Şûrâ 42/17; er-Rahman 55/7; Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr et-Tâbi' el-Mekkî el-Kureşî el-Mahzûmî, Tefsîru Mücâhid, thk. Dr. Muhammed Abdüsselâm Ebu'n-Nîl (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadis, 1410/1989), 636.
- 6 Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, Ebû İshak (ö. 427/1035), el-Keşfü ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr - Nezîr es-Sâidî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002), 9: 178; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr, thk. Abdürrazzâk el-Mehdî, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422), 4: 206; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh el-Kurtubî, el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim İtfeyyîş (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964), 17: 154.
- 7 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, Te'vilâtü Ehli's-Sünne, thk. Meedî Baslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 9: 464. Bkz. Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî, Tefsîru'l-Kur'an, thk. Dr. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996), 3: 262; Kurtubî, 17: 154.
- 8 Mâtürîdî, 9: 464.
- 9 Ebû'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, Bahru'l-ulûm (yy., ts.), 3: 379.
- 10 Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1418/1997), 868; İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tâhir et-Tûnusî, et-Tahrîr ve't-tenvîr (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 27: 238.
- 11 er-Rahmân 55/7-9 (Tefsîru Mücâhid, 636; Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ' (ö.207/822), Meâni'l-Kur'an, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî - Muhammed Ali en-Neccâr - Abdü'l-Fettâh İsmail eş-Şelebî (Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.), 3: 113; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî el-Bağdâdî, Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 22: 13); eş-Şûrâ 42/17 (Taberî, 21: 520; Sa'lebî, 8: 307; İbnü'l-Cevzî, 4: 62).

1.2. İnsanlara İndirilen Mîzân

Yukarıdaki manaların çoğu, er-Rahmân sûresinin 7-9. âyetlerinde geçen *mîzân* kelimelerinden çıkarılmaktadır. Bu sebeple öncelikle bu âyetleri inceleyelim:

“Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız; tartıyı adalettele dosdoğru tutasınız ve eksik tartmayasınız.”¹²

Bu âyetteki *mîzân* kelimesine farklı anlamlar verilmiştir. Bunların her biri konumuzun farklı bir boyutuna ışık tutmaktadır.

Mâtürîdî bu âyette zikredilen *mîzânın* insanlar arasına konulan hükümler ve onlara gönderilen şeriatlar olabileceğini ifade etmiştir. Ona göre *ahkâm* ve *şeriat*, insanlar onları tam olarak yerine getirsin, bu hususta kusur göstermesin ve sınırları aşmasınlar diye indirilmiştir.¹³ Mâtürîdî'nin dediği gibi bu âyetteki *mîzân* kelimesine “hüküm” anlamı verildiğinde, bir sonraki âyette (er-Rahmân 55/8) geçen “*mîzânda taşkınlık yapmayasınız*” cümlesinin manası, “*hükümde tahrif yapmayın*” şeklinde olur.¹⁴ Bu durumda insanlardan istenen şey, Tevhîdî Düşünce Sistemi'ne uygun olarak indirilen hükümlere riayet etmeleri, onları değiştirmemeleri, orijinal hâliyle tatbik etmeleridir.

Hüseyin b. Fadl (ö. 281-290) Rahmân sûresinin 7. âyetindeki *mîzânın* “*Kur'ân*” olduğunu söylemiştir.¹⁵ Yani Allah Teâlâ kullarına Kur'ân'ı indirmiş ve onun hükümleri dışına çıkmamalarını emretmiştir. Bu tefsirin sebebini Kurtubî, Kur'ân'da insanların ihtiyaç duydukları şeylerin açıklanmış olması şeklinde izah eder.¹⁶ Tevhîdî Düşünce'nin esas kaynağı Kur'ân'dır ve bu düşüncenin bütün unsurları onun etrafında şekillenir. Dolayısıyla Kur'ân'a çok önem vermek, onu merkeze almak gerekmektedir.

Mâtürîdî “*mîzânın üç türlü olduğundan bahsedilir*” diyerek şunları sıralar:

1. Akıllar. Varlıkların güzellikleri-çirkinlikleri, iyi veya kötü olmaları bunlarla bilinir.
2. Hakların tam olarak verilip alınması için insanlar arasına konan terazi.
3. Âhirette amellerin sevaplarının ve cezalarının tam olarak ödenmesi için konulacak olan *mîzân*.¹⁷ Mâtürîdî, Rahmân sûresinin bu üç âyetinde zikredilen üç *mîzânın* sanki bahsedilen üç *mîzânla eşleştiğini düşünmüş olabilir, ancak bunu açıkça ifade etmemiştir.*

12 er-Rahmân 55/7-9.

13 Mâtürîdî, 9: 464. Bkz. İz b. Abdisselâm, 3: 262; Kurtubî, 17: 154.

14 İz b. Abdisselâm, 3: 262; Kurtubî, 17: 155.

15 Sa'lebî, 9: 178; İbnü'l-Cevzî, 4: 206.

16 Kurtubî, 17: 154.

17 Mâtürîdî, 9: 464.

Mîzâna akıl manası vermek son derece makuldür. Hakikaten akıl, insanlık âlemine indirilen en büyük ölçüdür. İyi-kötü, faydalı-zararlı, zor-kolay, güzel-çirkin ancak akılla belirlenir, insanlar faydalarına olan şeyleri akılla elde eder, zararlı şeylerden de yine akılla korunurlar. İlimin gelişmesi, amelînin güzelleşmesi de yine akılla olmuştur. İtikadın muhafazası da aynı şekilde akılla olmaktadır. Teklif de akıl sahiplerinedir. Dolayısıyla akl-ı selîmi Tevhîdî Düşünce'nin hizmetinde kullanmak, onun îtidal hâlini muhafaza etmek, onu aşırılıklardan ve kusurlardan korumak gerekmektedir.

Müfessirler âyetteki نَازِيْمًا اَعْرَضُوْا ifadesini, “adl”i koydu,¹⁸ “yeryüzüne adli koydu”,¹⁹ “yeryüzünde mahlûkâtının arasına adaleti koydu”²⁰ şeklinde de tefsir etmişlerdir. Burada maddî-mânevî her hususta adalet ve denge emredilmektedir. İnançta, düşüncede ve amelde adalet de buna dâhildir. Adâlet ise ifrat ve tefrite kaçmadan tam olarak hakikate isabet etmektir. İnanç, en doğru; fikir, en isabetli; amel de en güzel olmalıdır.

Semerkandî (ö. 373/983) temrîz sîğasıyla farklı bir görüş nakleder: “*Tartıyı adaletle dosdoğru tutun*” cümlesinin, “*konusurken dilinizi düz tutun!*”; “*eksik tartmayın*” cümlesinin de “*hakkın dışında bir söz söylemeyin!*” manasına geldiğini ifade eder.²¹ Bu görüş, özellikle dile getirilecek *mîzâna* ve ona konulacak ölçüye dikkat çekmektedir. Konuşmadaki ölçü de bu şekilde sağlanmış olmaktadır. Bu da çok önemli bir esastır. Kişi söylediği sözü ölçüp biçerek söylemesi gerektiği gibi yazdığı ve ürettiği bilgiyi de *mîzâna* vurarak ortaya koymalıdır. Böylece ilmî geleneğimiz pek çok lüzumsuz tartışmadan kurtularak daha sağlam ve daha hızlı bir gelişme gösterecektir.

Râğıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) bu âyetlerde insanın yapmak istediği bütün fiillerde ve sözlerde itidale riayet etmesi gerektiğine işaret edildiğini söylemiştir.²² İbn Âşûr da (ö. 1973) muamelede dengeyi korumaktan bahseder.²³ Bu da hakikaten kapsamlı bir görüştür. İnsan bütün söz ve fiillerinde itidalli, dengeli olduğunda kâmil bir insan hâline gelir.

Elmalılı şöyle der: “Bununla beraber *muvâzene-i umumiye kanunu* yalnız mihanikî ve fizikî olan *câzibe kanununa* hasredilmeyip kimyevî ve rûhî münasebetlere dahi şâmil olmak üzere *adalet kanunu* namıyla daha şümüllü olarak tefsir edildiği takdirde faidesi daha geniş olacağı derkârdır.”²⁴ *Böylece birinci mîzâna* tekvinî ve teşrîî adalet ve muvazeneyi içine alacak daha umumi bir mana verir. İkinci *mîzânın şeriat, üçüncünün de âhiretteki mîzân-ı a ‘mâl olabileceğini söyler.*²⁵

18 Tefsîru Mücâhid, 636.

19 Ferrâ’, 3: 113.

20 Taberî, 22: 13.

21 Semerkandî, 3: 379.

22 Râğıb el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 868.

23 İbn Âşûr, 27: 238.

24 Elmalılı Muhammed Hamdî Yazır, Hak Dîni Kur’ân Dili (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1993), 6: 4666.

25 Elmalılı, 6: 4666. Tafsilat için bkz. Şemsettin Işık, “Rahman Suresi 7-9. Ayetler Çerçevesinde Kozmik Denge”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/6 (2014): 84-94.

Bu görüşler Tevhidî Düşünce'nin her yönden dengeli ve ölçülü bir sistem ortaya koyduğunu, âhiretteki *mizân*la da bağlantılı olarak en sağlam ve gerçekçi esasları getirdiğini ortaya koymaktadır.

Diğer bir kısım âyetlerde ölçü ve tartıda, konuşmada ve insanlarla münasebetlerde hep yerli yerince iş yapmak, eksik veya fazla yapmamak emredilmektedir.²⁶ Bilhassa ölçerken tastamam ölçmek ve doğru terazi ile tartmak²⁷, insanların mallarının değerini düşürmemek emredilmektedir. Buna dikkat edilmediğinde yeryüzünde fesadın ortaya çıkacağı²⁸, âhirette de hesabın çetin olacağı haber verilmektedir.²⁹

Âhiretteki Mizân'ın dünyadaki *mizân* ile çok yakın bir bağlantısı vardır.³⁰ *Dünyada dengeli, ölçülü ve adaletli bir hayat yaşan insanların âhiretteki mizânda* yani amel-lerin tartıldığı esnada rahat edeceği hatırlatılmaktadır.

İnsanlara indirilen mizânla ilgili diğer bir âyete bakalım:

“*Kitab'ı ve mizânı hak olarak indiren Allah'tır. Ne biliyorsun, belki de kıyamet saati yakındır!*”³¹

Âyette geçen kitap kelimesi, Kur'ân olarak; *mizân* da adalet olarak anlaşılmıştır. Allah Teâlâ insanlar arasındaki meseleleri insafla halledilsin ve onlar hakkında Allah'ın kitapta emrettiği hükümleriyle hükmedilsin diye bunları indirmiştir.³² Kitabın cins ismi olduğu da söylenmiştir, yani Allah Teâlâ indirdiği bütün kitapları hak ile indirmiştir.³³

Mâtürîdî'ye göre burada *mizân* adaletten kinayedir, çünkü *mizân* yani terazi adaletin yolu ve sebebidir.³⁴ Ona göre bu âyette *mizân* kelimesi *kitaba* atfedilirse “*Kitabı hak ile indiren ve insanlar arasına veya hükümler hususunda adaleti indiren Allah'tır*” manası çıkar. *Mizân, hak* üzerine atfedilirse “*Kitabı hak ile ve insanlar arasındaki hükümlerde adaletle indiren Allah'tır*” anlamına gelir.³⁵

26 el-En'âm 6/152.

27 el-İsrâ 17/35.

28 el-A'râf 7/85; eş-Şu'ara 26/181-183.

29 el-Mutaffifin 83/1-6.

30 Hûd 11/84-85; eş-Şûrâ 42/17; el-Mutaffifin 83/1-6.

31 eş-Şûrâ 42/17.

32 Taberî, 21: 520.

33 Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmızı'l-Tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi'l-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407), 4: 217; İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gir-nâtî el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-veciz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdü's-Selam Abdü's-Şâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 5: 31.

34 Mâtürîdî, 9: 117.

35 Mâtürîdî, 9: 117.

Bazı müfessirler de *mîzânın indirilmesini*, “insanlara onunla amel etmenin ilham edilmesi, Allah’ın adaleti ve insafi emretmesi” şeklinde anlamışlardır. Tıpkı “Size elbise indirdik”³⁶ âyetinde olduğu gibi.³⁷

Alkame (ö. 62/682), *mîzânın Muhammed (s.a.v) olduğunu söylemiştir. Zira O, insanlar arasında kitap ile hükmeder.*³⁸ Tevhîdî Düşünce’nin sacayaklarından biri de Rasûlullah (s.a.v) Efendimiz’dir. Allah Teâlâ O’nu göndermekle Tevhîdî Düşünce’yi son kez tashih etmiş ve kıyamete kadar sarsılmaz esaslarını koymuştur. Tevhîdî düşünceye bağlı İslâmî ilimler de hep Kur’ân ve Peygamberimizin sünnetinden kaynaklanmıştır. Âlimlerimiz *mîzânı Kur’ân ve Muhammed (a.s) diye tefsir ederek bunların en temel denge unsuru olduklarına dikkat çekmişlerdir.*

Diğer bir görüşe göre *mîzân*, kitaplarda açıklanıp da insanların amel etmeleri gereken şeylerdir.³⁹

Mîzânın kitap ve demir ile birlikte indirildiğini bildiren bir âyette ise şöyle buyrulur:

*“Andolsun biz rasûllerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mîzânı indirdik. Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah’ın, dinine ve peygamberlerine gayba inanarak yardım edenleri belirlemesi içindir. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, daima üstündür.”*⁴⁰

Tâcu’l-Kurrâ el-Kirmânî (ö. 505/1111) bu âyetteki “*mîzânın indirilmesi*”ni, “adalet ve ahkâm demek olan *mîzânı* edinmenin ilham edilmesi” şeklinde anlar.⁴¹ İbn Atıyye de, “*insanların adaleti yerine getirmeleri için*” ifadesinin, *mîzânın adalet manasını kuvvetlendirdiğini* söyler.⁴²

Elmalılı, *mîzânla* ilgili olarak “Mîzân da malum terazi demektir ki âlemdeki muvâzenet kanununun bir alâmet ve miyarı olarak eşyanın muvâzenetini tayin için kullanılır. Bunun indirilmesi ise cânib-i Hak’tan beşerin ilmine indirilmesi, ilham ile bildirilmesi, i‘mâl ve isti‘mâlinin öğretilip emrolunmasıdır ki bu da muvâzeneyi anlayan bir *mîzân-ı aklî ve fikrî* ile alâkadardır” der.⁴³

İslâmî ilimlerin istikamet üzere devamında bu “muvâzeneyi anlayan bir mîzân-ı aklî ve fikrî”nin çok mühim bir yeri vardır. Dolayısıyla Tevhîdî Düşünce’nin esası olan

36 el-A‘râf 7/26.

37 Sa‘lebî, 8: 307; İbnü’l-Cevzî, 4: 62.

38 Sa‘lebî, 8: 307.

39 Kurtubî, 16: 15.

40 el-Hadîd 57/25.

41 Ebü’l-Kâsım Tâcülkurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî (ö. 500/1106’dan sonra), *Ġarâibu’l-tefsîr ve acâibu’l-te’vîl* (Cidde: Dâru’l-Kible li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye - Beyrut: Müessesetü Ulûmi’l-Kur’ân, ts.), 2: 1050.

42 İbn Atıyye, 5: 269.

43 Elmalılı, 6: 4756.

kitab ve sünneti en güzel şekilde anlayacak olan akıl ve fikir dengesi de çok önemlidir. Onu hiçbir zaman ihmal etmemek lâzımdır. Bunun yanında *Tevhîdî Düşünce'nin korunmasında son olarak demire* de ihtiyaç duyulur. Yani serdedilen ilmî ve aklî delillerle iknâ olmayan, bununla birlikte sulhe de yaşanmayan düşmanların şerrinden korunmak, diğer insanları da onların zulmünden muhafaza edebilmek için demire, silaha müracaat etmek kaçınılmaz hâle gelebilir. Tarih boyunca bu hep böyle olmuştur. Bu sebeple Allah Teâlâ *kitab* ve *mîzân*la birlikte *demiri* de indirmiştir.

*Âyet-i kerimeye göre kitab, mîzân ve demirin indirilmesinin sebebi Allah'a ve rasûllerine gıyaben ihlâsla yardım edenlerin ortaya konmasıdır. Kitaptan deliller çıkarılır, adalet ikâme edilir. Demirden yapılan harp âletleri de Allah yolunda cihad için kullanılır. Bunları yapanlarla yapmayanlar birbirinden ayrılır.*⁴⁴

Bu âyette ayrıca *kitab* ve *mîzânın*, *adaleti temin için silahlı bir idareciye ihtiyacı olduğuna işaret edilmektedir. Zira zulüm, nefsin tabiatında vardır.*⁴⁵ Bu sebeple din ile mülk birbirlerinden hiçbir zaman ayrılmazlar. Din, mülk ile ayakta durur, mülk de din ile istikamet bulur.

Cenâb-ı Hak ölçü ve dengeyi sadece gönderdiği îtikad ve amel sistemine değil, yarattığı bütün varlıklara koymuştur. Bunu da şu âyet ifade etmektedir:

*“Arzı da yaydık, oraya sağlam dağlar yerleştirdik, orada ölçüleri belli (mevzûn) her türden ürünler bitirdik.”*⁴⁶

Genel olarak müfessirler âyetle ilgili olarak, “bütün yaratılmış şeylerin belli bir ölçü ile yaratılmış olduğu” anlamını tercih etmişler, bunun yanında diğer manaları da zikretmişlerdir. Gerçekten yerlerde, göklerde, havada, karada, denizde ne varsa hepsinde muazzam bir ölçü ve dengenin olduğu müşahede edilmektedir.

Bu âyette geçen *mevzûn* kelimesinin âhenk ve uyum anlamı da vardır. Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) söylediğine göre işin ehli olan insanlar, düzgün hareket eden birini gördüklerinde “Falancanın hareketleri *mevzûn*” derler. Bu, “onun hareketleri mütenasip, güzel ve hikmete uygun” demektir. Yine bir söz mütenasip ve güzelse, boş ve mantıksız olmaktan uzaksa, “Bu söz ölçülü (*mevzûn*) bir söz” denir. Bununla sanki o sözün hikmet ve akıl terazisinde tartılmış olduğu kastedilir. Kısaca *mevzûn* kelimesi güzellik ve uyumdan kinâye olarak da kullanılmıştır. Dolayısıyla bu âyetten Allah'ın yarattığı, emrettiği, istediği maddî-mânevî her şeyde bir ölçü ve âheng olduğunu anlayabiliriz.

44 Bkz. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esiruddîn el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*; thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 10: 114.

45 Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-meânî fi't-tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 14: 188.

46 el-Hicr 15/19.

Sonuç olarak Allah'ın kullarına indirdiği Tevhîdî Düşünce Sistemi'nin her yönüyle bir ölçü ve denge sistemi olduğunu söyleyebiliriz. Allah ilâhî kitaplarla, bilhassa da Kur'ân ile en güzel hükümleri kullarına indirmiş, Muhammed (a.s)'ı göndermek sûretiyle bunların tatbikini öğretmiş, onu en doğru şekilde anlayacak akli yaratmış; inançta, düşüncede, konuşmada, amelde, muamelede, her hususta itidali, adaletli olmayı emretmiş, yarattığı her şeyi de mükemmel bir ölçü ve denge ile yaratmıştır. İnsan Allah'ın indirdiği bu *mîzâna* uygun olarak yaşar ve takvâ sâhibi sâlih bir kul olursa, Allah ona her işi dengeli ve ölçülü yapma kâbiliyeti verir. Böyle bir insan, içinde bulunduğu eşya ile müthiş bir uyum ve âhenk içinde olur. Böylece iki dünya saadetini elde eder, âhiretteki *mîzânda* da amelleri ağır gelir.

Allah'ın kendisine *mîzân* yani her işi dengeli ve ölçülü yapma kâbiliyeti verdiği insanlar, bilhassa da âlimler Tevhîdî Düşünce'yi doğru bir şekilde anlayıp insanlara anlatır, tahriften korur ve onu gelecek nesillere sağlam bir şekilde aktarırlar. Bu sebeple insanların bu *mîzânı elde etmeleri için gayret etmek gerekmektedir. Bu elde edildiğinde hayata muazzam bir denge gelir.*

Şimdi de Tevhîdî Düşünce Sistemi'nin ikinci denge unsuruna bakalım:

2. FURKÂN

2.1. Lügatte ve Istilahta Furkân

Tevhîdî düşüncenin en mühim denge unsurlarından biri olan “furkân” kelimesinin kendisinden türemiş olduğu فرق fiil kökü, “iki şeyin arasını ayırmak, birini diğerinden tefrik ve temyiz etmek manalarına gelir.⁴⁷ Mesela saç ayırımına “fark” denir. Diğerlerinden ayrılmış bir koyun sürüsüne “fırk” ve “ferîka” denir. Bir şeyden yarılıp ayrılan parçaya yine “fırk” denir.⁴⁸ Sabah vaktine de “Furkân” ismi verilmiştir. Zira gece ile gündüzün arası onunla ayrılır ve karanlık gündüzden sıyrılıp gider.⁴⁹

Meşhur müfessir Taberî'ye göre “*furkân*” kelimesinin aslı, iki şeyin arasını açmak ve ayırmaktır. Bu da bazen hüküm ve kurtarma ile bazen de delil ortaya koymak ve yardım etmek gibi hak ile batılın arasını ayıran şeylerle olur.⁵⁰ İbn Kesîr (ö. 774/1373), *furkân*'ı hak ile batılın, hidayet ile dalaletin arasını ayıran şey diye açıklar.⁵¹ Muasır müfessir Elmalılı bu kelimeyle ilgili olarak şu açıklamayı yapar: “*Furkân* aslında iki şey arasını kat'iyen fasledip ayırmak demektir. Hakkı, nâhakkı, küfr ü imanı, halâl u harâmı, nizâ u davayı kat'eden, ayıran her şeye de furkân denilir ve bu

47 İbn Fâris, Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa, “فرق” md., 4: 493.

48 İbn Fâris, Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa, “فرق” md., 4: 493-494.

49 İbn Fâris, Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa, “فرق” md., 4: 494.

50 Taberî, 1: 99.

51 Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dimeşkî, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (Dâru't-Taybe, 1420/1999), 1: 261.

mana iledir ki Kur'ân'ın lâkab-ı mahsusu olmuştur.”⁵² Yine muasır müfessirlerden İbn Âşûr, “Furkân, hak ile batılın arasını ayıran söz veya fiildir” der.⁵³ Zira Allah Teâlâ Bedir Gazvesi’ni “*Furkân Günü*” diye isimlendirmiştir. Çünkü o gün, hak ile batılı ayırmış⁵⁴, Müslümanların zafer kazandığını ve düşmanlarına üstün geldiklerini göstermiştir.⁵⁵

Furkân öz olarak, ilahi kitapların, vahiylerin, peygamberlere verilen mucizelerin ve doğru davranışın hakkı batıldan ayırıcı vasfını ifade eder. Tabii ki bunların hepsinin başında Kur'ân-ı Kerîm gelmektedir. Bu sebeple “*Furkân*”, onun isimlerinden biri olmuştur.⁵⁶ Buna göre Kur'ân, hakkı batıldan, imanı küfürden ayıran bilgileri tafsilatlı bir şekilde ihtiva etmektedir. Hüccetleri, delilleri, farz ve diğer hükümlerinin hudutları vasıtasıyla haklı ile haksızın arasını ayırmaktadır. Bunu da hüküm ve yargı itibarıyla haklıya yardım etmek ve haksızı yardımsız bırakmak sûretiyle gerçekleştirmektedir.⁵⁷ O, haklıdır; doğruyu, hakikati bildirir ve kendisine sarılanları en doğru ve en sağlam yola götürür.⁵⁸ el-Bakara 2/185. âyette Kur'ân'ın hâli olarak zikredilen *furkân*, “dinde şüphelerden ve dalâletten bir çıkış yolu” olarak tefsir edilmiştir.⁵⁹ Âyete, “*O Şehr-i Ramazan ki insanları irşad için hak furkânı, hidâyet delili beyyineler hâlinde Kur'ân onda indirildi*” diye meal veren Elmalılı, sanki Kur'ân'ın hakkı tefrik etmede bir ölçü olduğuna dikkat çekmek ister gibidir.⁶⁰ Bir kısım âyetlerden *Furkân*'ın önceki ilahî kitaplara da sıfat olduğu ve peygamberlere verildiği görülmektedir.⁶¹ Ancak onun bir de peygamberler dışındaki insanlara verildiği ifade edilmektedir ki biz de bu çalışmamızda meselenin bu yönüne dikkat çekeceğiz:

2.2. Doğruyu Yanlıştan Ayırma Melekesi

Furkân'ın manalarından birinin Allah'ın iman ve takvâ ehli kullarına lütfettiği doğruyu yanlıştan ayırma melekesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu manayı açıkça ifade eden bir âyet-i kerime şöyle buyrulur:

52 Elmalılı, 1: 353.

53 İbn Âşûr, 17: 88-89.

54 *Tefsîru Mücâhid*, 355; Taberî, 13: 560-563.

55 el-Enfâl 8/41; Taberî, 13: 560; İbn Âşûr, 17: 88-89.

56 el-Furkân 25/1; Ebû Abdillâh Muhammed bin İsmail el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsne-dü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh (s.a.v) ve sünenihî ve eyyâmih (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992)*, “Tefsîr”, 24/1; Taberî, 1: 93; Ebû Abdullâh Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hasen b. Hüseyin et-Teymî er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-ğayb)* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 24: 429.

57 Taberî, 1: 99.

58 el-Bakara 2/252; Âl-i İmrân 3/103; Yûnus 10/108; el-İsrâ 17/9, 105; ez-Zümer 39/2, 41; el-Câsiye 45/6.

59 Mâtürîdî, 2: 44; Semerkandî, 1: 123; Ebû's-Süüd Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî (ö. 982/1574), *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1: 200.

60 Elmalılı, 1: 641.

61 el-Bakara 2/53, 185; Âl-i İmrân 3/3-4; el-Enbiyâ 21/48; el-Furkân 25/1; Taberî, 2: 70-71.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ

“Ey iman edenler! Allah’a saygıda (takvâ) kusur etmezseniz, O size bir temyiz kabiliyeti verir, kötülüklerinizi örter ve sizi bağışlar. Allah büyük lutuf sahibidir.”⁶²

Bu manayı tercih eden müfessirlerden Mücâhid, âyetin konumuzla ilgili kısmını, “dünya ve âhirette çıkış yolu verir”⁶³ diye tefsir ederken, Tüsterî (ö. 283/896), “dinde bir nûr verir, hak ile batıl arasındaki şüphelerden kurtarır” manasını tercih etmiştir.⁶⁴ Kelbî (ö. 146/763) “size bir basîret verir” demiştir. İbn Zeyd, “onlara bir ayırım (gücü) verir, kalplerinde hak ile batıl birbirinden ayrılır, böylece hakkı tanır ve ona şahitlik ederler” diye açıklamıştır.⁶⁵ İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) nakline göre İbn Zeyd ve İbn İshâk, “kalplerine bir hidayet verir, onunla hak ile batılın arasını ayırırlar” demişlerdir.⁶⁶

Kuşeyrî (ö. 465/1072), *furkân*’ı, hak ile batılı ayıran bol ilim ve kuvvetli ilham diye tefsir ederek, âlimlerin *furkân*ının burhandan (delilden) geldiğini, âriflerin *furkân*ının ise ilâhî bir mevhibe olduğunu, âlimlerin bunu çalışarak elde ettiklerini, âriflere ise Rablerinin cömertliği gereği ihsan edildiğini söylemiştir.⁶⁷

İbn Cüzey (ö. 741/1340) *furkân*’ın hak ile batıl arasındaki ayırım olduğunu söyledikten sonra “Bu, takvanın kalbi nurlandırdığına, sadra inşirah verdiği, ilmi ve marifeti artırdığına bir delildir” açıklamasını yapar.⁶⁸

Hâzin (ö. 741/1341) bu âyeti, “Kalbinize bir nûr ve tevfiik verir, onunla hak ile batılın arasını ayırırsınız” şeklinde açıklar.⁶⁹

Bazı müfessirler de “dalâletten çıkış veya çıkarıcı şey” diye tefsir etmişlerdir.⁷⁰

62 el-Enfâl 8/29.

63 Tefsîru Mücâhid, 354.

64 Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsâ b. Abdillâh b. Refî’ et-Tüsterî, Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm (Tefsîrüt-Tüsterî), thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1423/2002), 71.

65 Sa’lebî, 4: 348.

66 İbnü’l-Cevzî, 2: 204. Krş. İz b. Abdüsselâm, 1: 532; Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, Envâru’t-Tenzîl ve esrâru’t-te’vîl, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer’âşlî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1418), 3: 56; Âlûsî, 5: 184.

67 Ebû’l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, Letâifü’l-işârât, thk. İbrahim el-Besyûnî (Mısır, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kütüb, ts.), 1: 619.

68 İbn Cüzey, Ebû’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Girnâfî, *et-Teshîl li-ulûmi’t-Tenzîl*, thk. Abdullah el-Hâlidî (Beyrut: Dâru’l-Erkam b. Ebi’l-Erkam, 1416), 1: 325.

69 Ebû’l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî, Lübâbü’t-te’vîl fi me’âni’t-Tenzîl, tash. Muhammed Ali Şâhin (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415), 2: 306.

70 Ebû Hayyân, 5: 308; Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) es-Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), *ed-Dürrü’l-masûn fi ulûmi’l-Kitâbi’l-Meknûn*, thk. Ahmet Muhammed el-Harrât (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, ts.), 5: 595.

*İbn Kesîr furkân'ın farklı manalarını verdikten sonra şöyle der: İbn İshâk'tan gelen şu tefsir öncekilerden daha umumîdir ve onların hepsini gerektirir: Kim Allah'ın emirlerini yaparak ve yasaklarını terkederek ondan sakınırsa (takvâ), hakkı tanıyıp batıldan ayırmaya muvaffak kılınır. Bu da onun zafer kazanması, kurtulması, dünya işlerinden bir çıkış yolu bulması, kıyamet günü saadete ermesi, günahlarının silinip insanlardan örtülmesi ve Allah'ın bol sevabına nail olmasının sebebidir. Zira Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Ey iman edenler; Allah'a karşı gelmekten sakının ve peygamberine iman edin ki, size rahmetinden iki kat pay versin, size kendisiyle yürüyeceğiniz bir nûr versin ve sizi bağışlasın. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir."*⁷¹

İbn Kesîr bu tefsiriyle furkân kelimesine verilen bütün manaları ustalıkla bir araya getirmiş görünmektedir.

Takvâ sahibi mü'minlere verilen ve hak ile batılın arasını ayıran maddî ve manevî, kavli ve fiilî her türlü ayırıcı vâsita ve ayırma kabiliyeti olarak karşımıza çıkan *furkân*, İslâmî ilimlerin *Tevhidî Düşünce* ekseninden sapmaması için son derece önem arzeden bir melekedir. Dolayısıyla onu elde etmek için gayret etmek, onu elde eden âlimlere itibar etmek gerekir. Bir kul Allah'ın emirlerine riayet ederse O da kulunun kalbine *furkân* yani bir nur, bir meleke verir, kul onunla doğruyu-yanlış, güzeli-çirkini, iyiyi-kötüyü rahatlıkla ayırabilir. Bu kul bir de âlim birisi olursa onun ilmî çalışmalarındaki tercihleri daha büyük bir değer kazanır. Dolayısıyla *Tevhidî Düşünce Sistemi*'ne hizmet edecek âlimlerin öncelikle bu *furkânı* elde etme gayreti içinde olmaları gerekmektedir.

Şimdi de tevhidî düşüncenin üçüncü denge unsuruna bakalım:

3. HİKMET

3.1. Lügatte ve Istilahta Hikmet

حکم fiil kökü, "men etme" manasını ifade eder. Mesela bu kökten türeyen *hüküm*, zulümden men etmektir. Hayvanı koştuktan engellediği için gеме *hakemetü'l-licâm* veya *hakemetü'd-dâbbe* denilmiştir. Beyinsiz birinin elinden tutup onu yanlış yapmaktan engelleyen kişi *حَكَمْتُ السَّيِّئَةَ وَأَحْكَمْتُهَا* der. *Hikmet* de insanı cehaletten alıkoyar. Hikmetli, tecrübeli, olgun kimseye *muhakkem* denir.⁷² Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) *hikmetin* adalet, ilim ve hilme dayandığını söyler. Bir kimse hikmet ehli olduğunda

71 el-Hadîd 57/28; İbn Kesîr, 4: 43.

72 Bkz. Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî (el-Fürhûdî), Kitâbu'l-Ayn, thk. Dr. Mehdi el-Mahzûmî - Dr. İbrahim es-Sâmîrî (Dâru'l-Hilâl, ts.), 3: 66-67; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdi el-Basrî, Cemheretü'l-luga, thk. Remzî Münîr Ba'lebekî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), "حکم" md., 1: 564; İbn Fâris, Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa, "حکم" md., 2: 91.

“أَحْكَمْتَهُ التَّجَارِبُ”: tecrübeler onu hakîm yaptı” denir.⁷³ İbn Düreyd (ö. 321/933), “Sana öğüt veren, seni sınırlayan, iyiliğe çağıran veya çirkinlikten nehyeden her söz hikmettir” der.⁷⁴ *Fîrûzâbâdî* (ö. 816/1415) ise *hikmeti*; adalet, ilim, hilim, nübüvvet, Kur’ân ve İncil diye açıklar.⁷⁵ Bu kökten türeyen *ahkame*, sağlam yaptı; *ışahkame* de bozulmaktan korudu manalarına gelir.⁷⁶ Masdar olarak *hikmetin* men’-i fesâd ve celb-i salâh manası vardır ki *hüküm*, *hükûmet*, *muhkemlik* hep bu esastan alınmıştır.⁷⁷

Bu manalardan hareketle, *hikmeti*; “insanı cahillik, akılsızlık, haksızlık ve fesattan koruyup engelleyen ve ona iyi şeyleri kazandıran ilim ve anlayış” diye tarif edebiliriz.

3.2. Müfessirlere Göre Hikmet

Müfessirler *hikmet* kelimesinin Kur’ân’da zikrediliş şekillerine bakarak muhtelif tarifler yapmışlardır. Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), muhtelif âyet-i kerimelerde geçen *hikmet* kelimesinin Kur’ân’ın öğütleri,⁷⁸ anlayış, ilim,⁷⁹ nübüvvet,⁸⁰ Kur’ân’ın tefsiri⁸¹ ve Kur’ân⁸² manalarına geldiğini ifade eder.⁸³ Taberî, *hikmetin*, hak ile batılın arasını ayıran *hüküm*den alındığı kanaatinde olduğunu söyler.⁸⁴ Yani âdil davranarak, ilâhî ölçülere riayet ederek doğru hükmü vermek, doğru ile yanlışın arasını ayırmak *hikmet* olmaktadır. *Hikmet*’in tarif ve izahına en fazla yoğunlaşan müfessirlerden biri Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’dır. O, *hikmetin* bütün manalarını tefsirlerden derleyip bir araya getirmiş ve uzun uzun izahlarda bulunmuştur. Yukarıda zikredilenler dışında şu manaları zikretmiştir:

- Hikmet, ilim ve amelde ihkâm, söz ve fiilde isabettir. Söзде isabet hakka, fiilde isabet hayra yöneliktir.
- İlim ve onunla ameldir. Herhangi bir nazarî ilim bizzat bir hikmet olmadığı gibi tesadüfî olan herhangi bir gayr-ı ilmî amel de öyledir. Yani ilim amele sebep olmalı, amel ilimden kaynaklanmalı ve her ikisi de zararı defedip maslahatı celbetmelidir.
- İlim ve fıkıhtır.

73 Halîl b. Ahmed, Ayn, “حکم” md., 3: 66.

74 İbn Düreyd, Cemheretü’l-luga, “حکم” md., 1: 564.

75 Fîrûzâbâdî, el-Kâmûsü’l-muhît, “حکم” md., 1095.

76 Fîrûzâbâdî, el-Kâmûsü’l-muhît, “حکم” md., 1095.

77 Elmalılı, 1: 915.

78 el-Bakara 2/231, 269; en-Nisâ 4/113; en-Nahl 16/125.

79 el-En’âm 6/89; Meryem 19/12; Lokmân 31/12.

80 el-Bakara 2/251; en-Nisâ 4/54; Sâd 38/20.

81 el-Bakara 2/269.

82 en-Nahl 16/125.

83 Ebü’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, el-Vucûh ve’n-Nezâir, haz. Ali Özek (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993), 28-29.

84 Taberî, 3: 87.

- Her şeyin manasını tanımak ve anlamaktır.
- Sünnet-i muhkemedir.
- Her şeyi yerine ve mertebesine koymaktır. Şu halde hikmet, adalet demek olur.
- Güzel ve isabetli fiillere yönelmektir. Bu gaye devamlı olduğu için hikmetin sâbit bir meleke ve bir ahlâk olduğu açıktır.
- Siyasette beşerî imkânlar dâhilinde Allah Teâlâ'ya iktidâdır ki bu da ilmîni cehilden, fiilini zulümden, cömertliğini cimrilikten, hilmini beyinsizlikten arındırmakla olur.
- İlâhî ahlâk ile ahlaklanmaktır. *Hikmet*in başı, mevcûdâta ibret nazarıyla bakıp tefekkür ve tezekkürde bulunarak bir anlayışa ve ilme ulaşmak; ortası, dîn ve tâat; sonu da âhiret saâdetidir.
- *Hikmet* bir nûrdur ki vesvese ile makamın arası bununla ayrılır.⁸⁵ İbn Zeyd de hikmeti, Allah'ın kalpte yarattığı ve kendisiyle o kulunu nurlandırdığı bir şey olarak tarif etmiştir.⁸⁶ İbn Atyıye, "hikmet, dinde fıkıh ve bir seciye ve Allah'tan bir nûr olan anlayıştır"⁸⁷ tarifini nakleder.

Bu tarifleri şu üç noktada birleştirmek mümkündür: *Hikmet*, faydalı amele götürmesi haysiyetiyle ilim, ilme dayanması haysiyetiyle faydalı amel, ilim ve amelde ihkâm (sağlam yapmak), diğer bir tabirle söz ve fiilde isabetir. Bunu kısaca ilim ve fıkıh diye özetleyebiliriz.⁸⁸

İbnü'l-Cevzî şu tefsirleri nakleder:

1. Vahiyle hüküm vermek,
2. Helal ve haram,
3. Kitapta olan hükümleri açıklamak, doğrunun ilhâm edilmesi, cevabın doğruluğunun kalbe ilkâ edilmesi.⁸⁹

Bu açıklamalara göre Tevhîdî Düşünce Sistemi'ne bağlı ilimlerde göz önünde tutulması gereken en önemli şey hikmettir. Hikmete talip olmak, onu elde ederek en doğru ilme ulaşmak ve onunla amel etmek gerekmektedir.

Hikmet, Kur'ân'ın bir yerinde *kitap* ve *mülk* kelimesiyle, iki yerde de sadece *mülk* kelimesiyle birlikte zikredilir. İbrahim âilesine ve Hz. Davud'a *mülk* ile birlikte *hik-*

85 Elmalılı, 1: 915-928.

86 Taberî, 3: 87.

87 İbn Atyıye, 1: 212.

88 Elmalılı, 1: 929.

89 İbnü'l-Cevzî, 1: 470.

metin de verildiği beyan edilir.⁹⁰ Burada bahsedilen *hikmet*, insanların idaresini ve devlet yönetimini adaletle ve doğrulukla yerine getirme bilgisi ve kabiliyeti olarak anlaşılabilir.

Hikmet, Kur'ân'da birer kez de *mev'iza*, *hayr* ve âyet kelimeleriyle birlikte zikredilir ki *Mev'iza* ile birlikte geçen *hikmet*'in, insanları Allah'a davet ederken en münasip usulleri kullanmak olduğu söylenebilir.

İsrâ sûresinin 22-39. âyetlerinde bazı emir ve yasaklar sayıldıktan sonra, “İşte bunlar, Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdir.”⁹¹ buyrulur. Bu hikmetler arasında “**Ölçü ve tartıyı doğru yapmak**” da yer alır.

Allah Teâlâ *hikmeti* öncelikle peygamberlerine lütfettiği gibi onların dışındaki insanlara da vermektedir. Tevhîdî Düşünce Sistemi'ne bağlı ilim dallarını dengede tutacak olan da daha çok peygamber olmayan insanlara verilen bu kabiliyettir. Zira onlar asırlarca bu hikmetle amel ederek doğruya isabet etmeye devam edeceklerdir. Bundan sonra peygamber gelmeyeceğini düşündüğümüzde bunun önemi daha fazla anlaşılır. Şimdi bu konuyu ele alalım:

3.3. İnsanlara Verilen Hikmet

Kur'ân'da peygamber olmayan insanlara verilen hikmetten bahsedilir. Bu konuda ilk akla gelen Lokman (a.s)'dır. Zira peygamber olmadığı yönündeki görüşler daha kuvvetlidir. Ona verilen hikmetlerin en güzelleri, oğluna yaptığı kıymetli öğütler hâlinde Kur'an'da zikredilmiştir:

“Yavrum! Allah'a ortak koşma. Çünkü şirk büyük bir zulümdür. Yavrum! Yaptığın iyilik veya kötülük hardal tanesi ağırlığında bile olsa, bir kayanın içinde saklı da olsa, göklerin veya yerin herhangi bir noktasında bile bulunsa, Allah onu çıkarıp ahirette karşına getirir. Çünkü Allah her şeyi bütün incelikleriyle bilir, her şeyden hakkiyle haberdardır. Yavrum! Namazı dosdoğru kıl, iyiliği emret, kötülükten sakındır. Bu uğurda başına gelecek belalara sabret. Çünkü bunlar azim ve kararlılık gerektiren önemli işlerdir. Kibirlenerek insanlardan yüzünü çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü Allah, kibirle kasılan, kendini beğenmiş, çokça övünüp duran hiç kimseyi sevmez. Yürüyüşünde ölçülü ve dengeli ol. Konuşurken de sesini ayarla. Unutma ki, seslerin en beğenilmeyeni eşeklerin sesidir!”⁹²

Şirkten sakındırarak söze başlayan Lokman (a.s), tevhîde ve Allah'ın kemal sıfatlarına ısrarla vurgu yapmıştır. İbadet ve ahlâka da teşvik eden Hz. Lokman, her hususta ölçü ve dengeye dikkat etmenin önemini ortaya koymuştur. Hiç şüphesiz bu ifadeler Tevhîdî Düşünce Sistemi'ni hikmetle anlatmanın en güzel örneğidir.

90 en-Nisâ 4/54; Sâd 38/20.

91 el-İsrâ 17/39.

92 Lokmân 31:13-19.

Yine Bakara sûresinin 267-269. âyetlerinde, hikmetin ne olduğundan, kendisine hikmet verilen insanların hâllerinden ve kazançlarından bahsedilmektedir. Allah Teâlâ bu âyetlerde infâktan bahsediyor. İnananların, kendilerine Allah tarafından lütfedilen mallarından ihtiyaç sahiplerine vermelerini istiyor. Kendilerine verildiğinde gözlemlerini kapatmadan alamayacakları bayağı şeyleri infâk diye vermeye kalkmamalarını istiyor. Ardından Allah'ın emrini mi yoksa şeytanın emrini mi dinlemek gerektiği konusuna geliyor. Şeytan insanı fakirlikle korkutup onu cimrilik ve hayâsızlık yapmaya çağırır. Allah Teâlâ ise mağfireti ve bol nimet vermeyi va' deder. Bu durumda akıllı bir insan şeytana değil Allah'a itaat etmelidir. Hikmet de budur. Cenâb-ı Hak şöyle buyurur:

*“(Allah) hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona büyük iyilik verilmiş demektir. Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar.”*⁹³ Bu âyetteki hikmeti İmam Kuşeyrî şöyle açıklar: Hikmet; Allah'ın uyarılarının kişiye hâkim olup, şeytanın çağrısına kulak vermemesidir. Allah'ın yüceliğinin kişiyi tesiri altına alıp, onu şeytani aldatmaların etkilememesidir. Yine hikmet nefsin kötü arzularının insanı esir edemesidir. Hikmet işlerin doğrusudur, ilahi emirlere uygun hareket etmektir. Hikmetin karşısı akılsızlık (*sefeh*) olup o da ilahi emirlere karşı gelmektir. Hikmet hakkı ve gerçeği görmek iken akılsızlık hakkı bırakıp batılı görmektir.⁹⁴

Zemahşerî'ye göre infaktan bahseden âyetlerin arasında hikmetten bahsedilmesinden murad, insanları infakla ilgili âyetlerin muhtevasıyla amel etmeye teşviktir.⁹⁵

Âyette hikmet verilen kimseye büyük bir hayır verildiği ifade ediliyor. Diğer taraftan Kur'ân “âhirete göre dünya hayatından istifadenin pek az bir şey”⁹⁶ olduğunu beyan ediyor. Dünya bütün nimetleriyle birlikte “az” diye vasıflandırılıyor. Dünya malının bir imtihan⁹⁷ bir süs⁹⁸, dünya hayatının da “bir eğlence ve oyun”⁹⁹ olduğu haber veriliyor. Dinde ilim sahibi olma, Allah'ın emrini anlama ve onu hayata yansıtma ise “büyük hayır” olarak medhediliyor.¹⁰⁰ Bu da dünya malı yanında ilim ve hikmetin ne kadar değerli olduğunu gösteriyor.

Âyetin sonunda “Ancak akıl sahipleri düşünüp öğüt alır” buyrulması, hikmetin akıl ile olan yakın alâkasına dikkat çekiyor. İnsana lütfedilen akıl, hem vahyi anlayıp hikmet elde eder, hem de kendi ürettiği fikirle vahyin beyan etmediği hikmetleri bulup idrak edebilir. Dünya hayatındaki ilim, irfan, kültür ve medeniyetin gelişmesinde insan aklının fonksiyonu düşünüldüğünde bu gerçek kolaylıkla görülebilir. Vahyi

93 Bakara 2:269.

94 Bkz. Kuşeyrî, 1: 208.

95 Zemahşerî, 1: 316.

96 et-Tevbe 9/38.

97 el-Enfâl 8/28.

98 el-Kehf 18/46.

99 el-Ankebût 29/64.

100 Semerkandî, 1: 179; Kurtubî, 3: 331.

indiren Allah olduğu gibi, insana akıl denen değerli gücü veren de O'dur. Dolayısıyla hikmetin elde edilmesi ve hayata yansıtılmasında vahiy kadar insan aklı da önemlidir.

Zemahşerî'ye göre Allah kime ilim verir ve onunla amel etmeye muvaffak kılarca ona çok büyük bir hayır verilmiş olur. Allah katında hakîm, ilmiyle amel eden âlimdir. “*Ancak akıl sahipleri düşünüp öğüt alır*” ifadesinden murad da çok bilen ve ilmiyle amel eden hükemâdır.¹⁰¹

İbn Âşûr'a göre Allah hikmet verdiği kişiye akıl selâmeti verir, sahip olduğu kuvvetleri itidalli kılar, onu hakikatleri anlamaya ve hakka boyun eğmeye kâbiliyetli hâle getirir. Onu böyle davranmaktan hevası, asabiyeti ve kibri engellemez. Çevre şartları da ona bunları kolaylaştıracak sûrette olur.¹⁰²

Yeniden hatırlayacak olursak *hikmet*; Kur'ân ve onu anlamak, Kur'ân'ı okumak, üzerinde tefekkür etmek ve ezberlemek, sözde ve fiilde isabet, dinde ilim sahibi olmak, dinde ince anlayış (fıkıh) sahibi olmak, akıl, anlayış, haşyetullah, Allah'ı bilmek, nübüvvet, sünnet, vera' sahibi olmak diye tarif edilmiştir.¹⁰³

Hikmetin peygamberlere has olan nübüvvet manası dışındaki anlamlarını düşündüğümüzde Tevhîdî Düşünce Sistemi'nde Kur'ân'ı okumanın, âyetleri üzerinde tefekkür edip onu derinlemesine anlamının, ilmini elde edip lafızlarını ezberlemenin çok mühim bir yeri vardır. Kur'ân'ın tefisiri olan sünneti bilmek de ayrı bir önem arzeder. Bunları elde ettikten sonra getirdikleri Tevhîdî Düşünce Sistemi'nin derinliğine inmek için akıl, anlayış ve fıkha sahip olmak son derece lüzumludur. Bunların neticesinde insanın sözü ve fiili isabetli hâle gelir, Allah'ı daha iyi tanır, O'ndan korkar, bildikleriyle amel eder ve vera' sahibi olur. Şüpheli şeylerden uzak durarak hayatını takva üzere yaşar. Hâsılı hikmeti elde eden bir insan dengeli, ölçülü ve isabetli bir inanca, fikre, amele ve muameleye sahip olur. Ürettiği ilim ve fikir Tevhîdî Düşünce Sistemi'ne uygun olur. İlmiyle amel ettiği için de İslâm'ın istediği kâmil bir insan hâline gelir.

Bunun yanında *hikmet* kelimesinde, iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış birbirinden ayırmaya, hakikati tespit etmeye yarayacak bir mîyâr, bir ölçü ve bir kabiliyet mânasının da yer aldığı sonucuna varabiliriz. Bu mîyâr, Tevhîdî Düşünce Sistemi'nin itidal ve dengesini muhafaza açısından çok büyük bir öneme sahiptir.

101 Zemahşerî, 1: 316.

102 İbn Âşûr, 3: 61.

103 Taberî, 5: 576-579; Ebû Muhammed Abdurrahman b. İdris b. Münzir et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, thk. Es'ad Muhammed et-Tîb (Memleketü'l-Arabiyye-ti's-Suûdiyye: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419), 2: 531-534; Mâtürîdî, 2: 261-262; İbn Atrîyye, 1: 364.

SONUÇ

Sonuç olarak Kur'ân'a baktığımızda, insanlara, peygamberler ve ilahî kitapların yanında üç temel ölçü ve mîyârın verildiğini ve onların da bu ölçülerle en doğru yolu bulup orada istikametle yürüyebildiklerini görüyoruz. Bu ölçülerden birini ifade eden *mîzân* kelimesi Kur'ân'da; kâinattaki denge ve ölçü, adalet, bu adaleti sağlama vasıtalarının en önemlisi olan terazi ve âhirette amellerin tartıldığı âlet gibi manalarda kullanılmıştır. Burada bizim dikkat çekmek istediğimiz yönü ise insana verilen akıl ve dengeyi de içine alan ve söz ve fiillerin itidalini sağlayan bir ölçü, bir muvâzene, bir *mîzân-ı aklî* ve *fikrî* olmasıdır.

İkinci ölçü olan Furkân, ilâhî kitapların ve bilhassa da Kur'ân'ın hem ismi, hem de vasfı olduğu gibi hem peygamberlere, hem de takvâ sahibi mü'minlere verilen ve hak ile batılın arasını ayıran maddî ve manevî, kavli ve fiilî her türlü ayırıcı vâsıta, tefrik ve temyiz kabiliyetidir. Eski-yeni hak ile batılı ayıran her olay, Allah'ın her fiil ve mahlûku *furkân* olarak isimlendirilmiştir. Bizim daha çok üzerinde durduğumuz *furkân* ise peygamber olmayan insanlara verilen hak ile batılın arasını ayırma kabiliyetidir. Allah, takvâ sahibi kullarının kalbine bir nûr ve tevfiik verir, onlar da bununla hak ile batılın arasını kolayca ayırabilirler.

*Üçüncü ölçü ise hikmet*dir. İlim, akıl, anlayış, tecrübe, vahiy, ilham ve adaletle çok yakın ilgisi olan *hikmet*, bildiğini tam bilmeyi, yaptığını en güzel şekilde yapmayı, her türlü zarardan uzaklaşıp bütün faydalı şeyleri elde etmeyi sağlayan bir anlayış ve melekedir. Allah'ın kalbine koyduğu bir nûr ile hikmete kavuşan insan her şeyi olması gerektiği şekilde yerli yerince yapar.

Bu üç ölçünün de ortak noktası insanda bir kâbiliyet hâline gelerek onun fikrine, sözüne ve fiiline yön vermeleri, en doğruya isabet etmesini sağlamalarıdır. Bunlar öncelikle peygamberlere verilir, daha sonra da derece derece takvâ sahibi kullara lütfedilir. Bu ölçüleri elde eden bir insan, dünya ve âhiretini mâmûr edecek çok büyük bir hayra ulaşmış, önünü aydınlatacak ve her ihtiyaç duyduğunda rahatlıkla kullanabileceği bir nûr elde etmiş olur. Bu yönüyle bunlar Kur'ân'ın merkez kavramları arasında sayılabilirler. Dolayısıyla bu kavramlar üzerinde ısrarla durularak insanların şuurlarına iyice yerleştirilmelidir ki hem dünya hayatının nizâmı, hem de âhiret hayatının selâmeti kolayca temin edilebilsin.

KAYNAKLAR

- Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, Ebû Abdullah. *Müsned*. 6 cilt. Kâhire: Müessesetü Kurtuba, ts.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ **Şihâbüddîn** Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. Thk. Ali Abdülbârî Atıyye. 16 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlı. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed bin İsmail el-Cu'fî. *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh (s.a.v) ve sünenihî ve eyyâmih*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîrüdî el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhîr fî't-tefsîr*. Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1420.
- Ebü's-Süüd Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Elmalılı Muhammed Hamdî Yazır. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. 8 cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1993.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Meânî'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî - Muhammed Ali en-Neccâr - Abdü'l-Fettâh İsmail eş-Şelebî. 3 cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö. 817/1415). *el-Kâmûsü'l-muhîr*. Thk. Muhammed Nuaym el-Araksûsî. Beyrut: Risale, 1426/2005.
- Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), Ebû Abdirrahmân. *Kitâbu'l-Ayn*. Thk. Dr. Mehdî el-Mahzûmî - Dr. İbrahim es-Sâmîrrâî. 8 cilt. Dâru'l-Hilâl, ts.
- Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî. *Lübâbü't-te'vîl fî me'ânî't-Tenzîl*. Tash. Muhammed Ali Şâhin. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Işık, **Şemsettin**. "Rahman Suresi 7-9. Ayetler Çerçevesinde Kozmik Denge". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2014): 84-94.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tâhir et-Tûnusî. et-Tahrîr ve't-tenvîr. 30 cilt. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusîyye, 1984.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Girnâtî el-Endelüsî. el-Muharraru'l-vecîz fî tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz. Thk. Abdü's-Selam Abdü's-Şâfi Muhammed. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422.

İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Girnâtî. et-Teshîl li-ulûmi't-Tenzîl. Thk. Abdullah el-Hâlidî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1416.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî el-Basrî. Cemheretü'l-luga. Thk. Remzî Münîr Ba'lebekî. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. İdris b. Münzir et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî. Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm. Thk. Es'ad Muhammed et-Tîb. 13 cilt. Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (ö. 395/1004). Mu'cemu mekâyisi'l-luğa. Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 cilt. Dâru'l-Fikr, 1399/1979.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dimeşkî. Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm. Thk. Sâmî b. Muhammed Selâme. 8 cilt. Dâru't-Taybe, 1420/1999.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn el-Ensârî el-İfrîkî (v. 711/1311). Lisânü'l-Arab. 15 cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr. Thk. Abdürrazzâk el-Mehdî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.

İz b. Abdüsselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdüsselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî. Tefsîru'l-Kur'ân. Thk. Dr. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî. 3 cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996.

Kirmânî, Ebü'l-Kâsım Tâcülkurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr. Ğarâibu't-tefsîr ve acâibu't-te'vîl. 2 cilt. Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye - Beyrut: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, ts.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân. Thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim İtfeyyîş. 20 cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964.

- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdîmelik. *Letâî-fü'l-işârat*. Thk. İbrahim el-Besyûnî. 3 cilt. Mısır, el-Hey'etü'l-Mısriyye-tü'l-Âmme li'l-Kütüb, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. Thk. Mecdî Baslûm. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, Ebü'l-Hasen. *el-Vucûh ve'n-Nezâir*. Haz. Ali Özek. İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.
- Mücâhid b. Cebr et-Tâbiî el-Mekki el-Kureşî el-Mahzûmî, Ebü'l-Haccâc. *Tefsîru Mücâhid*. Thk. Dr. Muhammed Abdüsselâm Ebu'n-Nîl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîs, 1410/1989.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 1418/1997.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hasen b. Hüseyin et-Teymî. *et-Tefsîru'l-kebir (Mefâtihu'l-ğayb)*. 32 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, Ebü İshak. *el-Keşfü ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr - Nezîr es-Sâidî. 10 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahru'l-ulûm*. 3 cilt. Yy., ts.
- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim). *ed-Dürrü'l-masûn fî ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. Thk. Ahmet Muhammed el-Harrât. 11 cilt. Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Toprak, Süleyman. "Mîzan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 211-212. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsâ b. Abdillâh b. Refî'. *Tefsîr-rü'l-Kur'âni'l-azîm (Tefsîr-ü't-Tüsterî)*. Thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım *Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. el-Keşşâf an hakâiki gavâmızı't-Tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407.